भगवद्गीता दर्शनम्

डॉ0 श्रीमन् नारायण तिवारी *

गीता शास्त्रं बहुविध वैशिष्ट्यम् आत्मन्यभिरक्षति। शास्त्रमिदं धर्मार्थकाम मोक्षाणां हेतु कथ्यते। अधर्म निवारण पूर्वकम् धर्म प्रदाने समर्थकम् शास्त्रमिदम्। लोभ बुध्या स्वधर्मं विहाय परधर्म गमनम् क्रियते यैः तेषां कृते व्युपदिशति श्रीकृष्णः अर्जुनस्य व्याजेन जनान्। भे जनाः कठिनोऽपि स्वधर्मः न त्यक्तव्यः स्वधर्ममाचरन्तः ये संसारेऽस्मिन् जीवनम् न् यापयप्ति+ते एवं धार्मिकः कथ्यन्ते। ये च व्योमोह वशात् परधर्माश्रितः भवन्ति तेषां कृते परधर्मः भ्यावहो जायते। तस्मात् हे अर्जुन स्वधर्मे मरणं श्रेष्ठंउक्तं गीतायां– ''स्वधर्मे निधनम् श्रेयः परमधर्मो भयावहः।'' अर्थ साधकोऽपि धर्मा एवं। धर्म बिना इह गजति कोऽपि पुरुषः धर्म जन्य अर्थेन समन्वितो न जायते। धर्मश्च अष्ट भेदात्मकः तेषु भेदेषु प्रभमत्वेन यज्ञस्य चर्चा विद्यते। सह प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः। अनेन प्रसविश्यध्वमेज वोऽस्त्विष्ठ कामधुक्।। देवा–भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः। परस्परम् भावयन्तः श्रेयः परं हावाश्स्य। एतत श्रीमद् भगवदगीतायाः पवित्रतमा श्रीकृष्ण वाणी साधकाय किम् किम् न ददाति। यज्ञरूपस्य धर्मस्य मुख्यत्व–मग्डीकृत्य यः यजति यज्ञपुरूषं तस्मै यज्ञ विष्णुः अर्थं, कामं फल निरूद्देश्यके धर्म करणेन मोक्षमपि दादति।

श्रीमद्भगवद्गीता सर्वशास्त्रमयी विद्युते अस्याः महिम्ना न केवलम् भारतीय जनाः अपितु विदेशिनोऽपि चिरसुपरिचिताः सन्ति। श्रीमद्भगवद् गीतेयम् आध्यात्मिक सिद्धान्तानाम् ज्ञान पुरः सरम् आध्यात्मिक जीवन यापनं कर्तुम् कलायाः एकः सर्वाग्डीण पूर्ण ग्रन्थः विद्यते। अनेकैः मनीशिभिः विद्वद्वरेण्यैः गीताभाश्यकारैः स्वभाश्याल्ड्कृत भगवद्गीतायाः मान्यताः स्थापिताः किन्तुः सन्तिमतभेदाः मान्यतास्थापन क्रमे तत्रकारणम् चैतत्द यत् श्रीमद्भगवद् गीता मनुष्य जीवनस्य सर्वान् सूक्ष्मान् आन्तरिक आयामानेव न केवलतया स्पृशति प्रत्युत तेशां आयामानाम् समन्वय द्वारा अस्मिन्नेव जीवनं स्थितप्रज्ञता सम्पन्नों भूत्वा जीवनस्य परम् श्रेयः प्राप्ति विधानमपि कुरूत।

अस्माकम् युगोऽयम् ज्ञान विज्ञान विकासत्वात् विलास वैभवयोर्युगः कथ्यते। विज्ञानानुसन्धानानि मानव जीवनस्य भौतिक पक्षम् विशेशतया उज्जागरितवन्तः। मानवजीवनस्य आस्थाः मान्यताः प्रभावितवन्तः अतः विज्ञानस्य परिप्रेक्ष्ये आध्यात्मिक ग्रन्थानाम मध्ये निहित शास्वत सिद्धान्तानाम व्याख्यानम् समीचीनम् आवश्यकम् च जातम।

ब्रह्मलीनः आत्मानन्द जी स्वामी महोदयः अस्मिन्नेव परिप्रेक्ष्ये गीमोक्त तत्वानाम् विवेचनम् कृतवान्। स्वामी विवेकान्नदस्य गीता सम्बन्धे इमाः वार्तोः अपि विचारणीयाः सन्ति यत्र तैरूक्तम्– ''समस्तोपनिशद्म्यः आध्यात्मिक तत्वनाम् पुश्पाणि संगृहय गीतास्वरूपाः समीचीना माला ग्रथितासितः'' भगवान वैशम्पायेनेन उक्तम् ''सर्वशास्त्रमयी गीता अर्थात् समस्त शास्त्राणाम् तत्वसार संगृहिता गीता सार्वजनीना शोभते इयं गीता सर्वभावमयतात्वात् उदारता संयुक्तत्वात् समेशां धर्मणाम सम्प्रदायानाम् च मध यें वर्तमानानाम् मानवानाम् धर्म ग्रन्थोऽस्ति। वर्तमान युगे श्रीरामकृश्ण जीवन गीता तत्वस्य जीवित भाश्यम् द्योतते। तत्र इदं निगदितमस्ति। यत् मनुश्यः रूचिभिन्नतायाः कारणात् सरलमार्गस्य वक्रमार्गस्य च अनुधावनम कुर्यात् तथापि ईश्वर प्राप्तौ न काऽपि बाधा दृश्यते। यदिचेत् ईश्वरम् प्रति हार्दिकता निश्ठा च स्यात्। अस्याम् अवस्थायाम् ईश्वर लाभः अवश्यमेव भविश्यति यतोहि भगवद वचनम् वतर्त इदम् –

ये यथा मां प्रपद्यन्तें तांशतथैव तथैव भजाम्यहम्।

(गीता 8:11)

गीता भगवतः श्री कृशणस्य अनुभूत उच्छवासभूता अस्ति। वेदभावयाणि बहूनि सन्ति परन्तु मन्मते वेदानाम् सर्वोतमा टीका गीता अस्ति। भगवान् श्री कृशणः युबाचार्यः आसीत् भवति च यो युगाचार्यः सः युगमान्यतानुरूपम् नवीन मार्गम नवीनोपायं जनता समक्षे स्थापयति स्वर्ग कामों यजेत। यज्ञात् स्वर्गभिजायते इत्यादिकम्। किन्तु अयमुपायः र्स्वीमेव प्रेशयति मोक्षंनददाति गतेऽपि स्वर्गे ततः साधको जनः यावत् कालं यज्ञपूण्यमवतिश्ठते तावदेव कालम् स्वर्गोनुभूतिम् कुरूते। ष्शत क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकमाविशति। कि ञ्च साधनोऽयं यज्ञस्वरूपः सर्वेशांकृतें नहि सरलः समृद्धिमताम् कृते एव सरल सरलतरः वर्तन्ते। ये खलु दीनाः धनहीनाः वर्तन्ते तेशां कृते कठिनतरो दुर्लभोऽयं मार्गः। नहि भगवत्प्राप्ति साधनानुकूलः।

श्रीराम कृष्णपरमहंसः कथयतिस्म यत् बादशाह युगे रूप्येण बादशाह स्वरूप चिन्हितम् तद् द्रव्यम् अंग्रज राज्ये न प्रचलित। यद्यपि बादशाह युगीन द्रव्ये अंग्रजकालिक द्रव्ये च न कश्चनान्तरो विद्यते। यदि अन्तरः अस्ति चेत् उभयोः शासकयोंः स्वरूप चिन्हे एवं। न तु येन द्रव्येण सुवर्णानादिना विनिर्मितम् द्रव्यम् वर्तते तस्मिन रूप परिवर्तनम् कर्तव्यम् भवति परयुगे तत् चालनार्थम्।

अतः शास्वत तत्वेऽपि कालप्रवाह क्रमे अल्पता जायते न्यूवता जायते तस्यां अवस्थायां कश्चिन्महानपुरूशंः पृथ्व्यामवतीर्य पुरातत्वा गलनम कृत्वा। तस्य बाहयरूपम् परिवर्तनम् कृत्वा स्व युगानुसारं दत् द्रव्यम् रचयति। भगवान श्री कृशणः इदमेव कार्यम् कृतवान। सः पुरायुग वर्तमान रूप्यकादेः अग्न्यादि संयोगेन यज्ञस्वरूप द्रव्यस्य परिगलनम् कारयित्वा तस्मै युगानुरूपमस्वरूपं प्रदत्तवान। कृशणात् पूर्वयुगे यज्ञतात्पर्यम आहुतिशु बलिस्वपि आसीत। भगवान श्री कृशणः एतत् कुरीतेः। इन्द्रयज्ञ विरोधेन नाशायित्वा जनान् बोधयितुम् प्रयत्नम् चके ईन्द्रभीत्यां त्रस्तान् जनान् प्रत्येवमुवाच– अहो! ईन्द्रस्य पूजा न करणीया ईन्द्रापेक्ष्या गोवर्धन पर्वतः एवं अस्माकम् कृते महोपकारिणीन् वर्तते,

*शिक्षक, डी.ए.वी. पब्लिक स्कूल, थावे, गोपालगंज

पर्वतोडयं मम चक्षुर्गोचरीभूतः गोभ्यः प्रत्यहं नवीनम् तृणम भक्षणार्थं ददाति। अस्मभ्यमपि निवासम् ददाति। एवं प्रकारेण जन परम्परांप्रति कुठाराधातं कृत्वा जनसमक्षे जन वृन्दे गोवर्धन पूजायाः श्रेश्ठतव मुकृत्ण गोवर्धनपूजनस्य आयोजनम कृतवान्। श्रीकृष्णः क्रान्तिकारी महापुरूशः युगाचार्यः आसीत् स एवं गीतायाः रूपे स्वामरोपदेश प्रदानम् कारितवान्।

मौलिक ग्रन्थेन यत् तातपर्यम्–अवगम्यते तस्मिन्नर्थे गीता मौलिक ग्रन्थः नस्ति तथाऽपि इयं तत्तत्वस्य परम् मौलिक वक्तव्याता सम्पन्ना अस्ति। यद् विशये हक्सले शाश्वत दर्शनम् गीतेति कथयति उपनिशत्सु प्राप्तव्य प्राचीनदर्शन परम्परा यामेव गीता सुसज्जिता वर्तते गीतेयं वेदान्तस्य मूलभूत शिक्षाणाम् संक्षेपीकरणम् कृत्वा ताः लोकपिय पद्धत्या प्रस्तुताः कुरूते। कारणमेतदेव यत् भारतीयानाम बहुसंख्यकानाम् जनानम् धर्मग्रन्थत्वेन समुक्ताः। एतदहययनेन न केवलोपनिशदाम् अपितु उपनिशत्सु प्राप्त दर्शनानाम नैतिक तात्पर्यानामपि अधानम् जायते। अस्माकम् कृते नैतिक मार्गदर्शनम् परमावश्यकम् यत् गीताध्यायनम् दादाति। प्रतिदनिम् जीवनेन असम्बन्धवतः सर्वोच्च तत्वस्य वार्ताकरणे संलगनम् दर्शन शास्त्रम वेदान्तस्यनैतिक तातपर्याणाम बोधार्थम। गीतायाम् विस्तारणम् कृतवान् अस्ति।

सदाचरातिरिक्तम् गीतायाम् एकमन्यतत्वमपि विराजे तत् तत्वम् ईश्वर भक्ति स्वरूपम् गीतानुसारं भक्तिः सर्वोत्कृश्टा आध्यात्मिक भावानाम् अभिव्यक्तिरस्ति। यत् गीतानुरूपित भक्तं युगदपदेव निर्भयतायाः सौम्तायाश्च प्रशंसायाम् लिखित सशक्ताख्यानम् वर्तते। अतएवं चार्ल्स विलकिंस द्वारा आंगल अनुवादस्य भूतिकायां भारतस्य प्रभम गवर्नर जनरल वारेन हेस्टिग्ज महोदय धोशितवन आसीत यत् भारते गोरण्डजानाम् (अंग्रेजानाम्) प्रभुत्वम् विलीनम् जतम् तदापि भारतीय दर्शनानाम् लेखकः जीवितः एवं भारते निवसितवान् यस्मिन कालें इंद वाक्यम् लिखितम् संजातम् तस्मात् कालादेव गीता पूवं पश्चिमयोंः देशयोंः नरनारीणाम् हृदयेशु स्वकीस चिरवर्धमान् साम्राज्यम् स्थापितवती। ऋश्यः जातिवादात् ध र्मवादात् उपरि उत्थाय स्वोदात विचारम् कस्मैचित वर्गविशेशाय न दतवान्। प्रत्युत समेभ्यः मर्गदर्शन दिदृक्षुभ्यः मानवेभ्यः प्रदतवान् इति दृश्टिकोणं ध्याने रक्षित्वैव अस्माभिः प्राचीन ग्रन्थनाम् अध्ययनम् कर्तव्यम्। यताऽहि गीता पठन काले स्पश्ट रूपेध ष्यामि यत् गीताध्ययानम् गीता शिक्षणम् गीताज्ञानम् समग्र मानवानाम् नारनारीणाम् वा वैलक्षण्यम् धारयति।

निश्काम कर्म कर्ता परमेश्वरस्य वास्तविक ज्ञानस्य–अपितम सोपानगमनम् कुरूते। एवं प्रकारेण ईश्वर–जिज्ञासवः ईश्वरस्य सतां अनुभवन्तः समग्र संसारिकाणाम् अवलम्बनानाम् परित्यागम् कृत्वा ईश्वर शरणे विलीनो जायते अस्तु गीता सुखमय, शन्तिमय सफल जीवनस्य मार्गं दर्शयति।

श्रीमद् भगवदगीता पाठकर्तुः हृदयो निश्काम् कर्म कुर्तुम् भावः जागर्ति। स च पाठकर्ता समस्त प्राणिनाम् शरीरे एकैव आत्मा वर्तते यश्च आत्मा मम शरीरे तिष्ठति स एवं अन्येशां शरीरेशु तिश्ठति पाठकः यदाः एवं अनुभवति तदा विद्या विनय सम्पन्ने ब्राहम्णें, गवि, हस्तिनी, शूनि श्वपाकेऽपि एकमेव आत्मानम् पश्यति।

यथा आकाशास्थितः सूर्य एकैव वर्ततें। सूर्यस्य द्वित्वं केनापि नाडग्डि कृतम् स एव सूर्यः भूतले प्रत्येक घटेशु दृश्यते।

तथैव एकैव आत्मा प्रत्येक प्राणिनाम् शरीरेशु अवलोक्यते। इति ज्ञानं गती पाठ कृर्तृभ्यः यदा जायते। तदा प्राणी।

आत्मस्थित अहं भावं असमी, परं ब्रहम्णी विलीनम् कुर्वन मोक्षं प्राप्नोति।

इति रामतीर्थ प्रतिश्ठान लखनउस्य मंत्रिणः अयोध्यानाथ स्य गीतायाः प्रत्युक्ति संगच्छतें।

श्रीमद्भगवद् गीता स्वस्मिन अदभुत ग्रन्थेऽस्ति विश्वस्य धार्मिक ग्रन्थेशु गीतायाः अनुपम स्थानम् विद्यते यद्यपि परम्परानुसारं गीतायाः रचना प्रयाशः पज्च शहस्त्र वर्श पूर्व सज्जाता तथापि सा भगवद्गीता हरितैव विराजते। ग्रन्थतः सा महाभारतस्य भीष्म पर्व ज्चविंशति अध्यायात् द्वा चत्वारिंशत अध्यायस्य अंशभूता अश्टादश अध्यात्मिका सत्तशती ग्रन्थः विद्याते।

महाभारतस्य अंश भूताअस्ति। तथाऽपि स्वस्मिन, स्वस्मिन एकः एतादृशः ब्रन्थ रोत्नोडस्ति। यद् ग्रन्थः भारतीय संस्कृतेः सनातन धर्मस्य च प्रतिनिधि ग्रन्थः मन्यन्ते जनाः श्रीमद् भगवद्देगीतायाः यावत्य, विशिश्टता प्रतिपादिका, प्रशंसा स्युः। सर्वाः न्युन्तमा एवं अवलोक्यन्ते। श्रीभगवदगीता एकानन्त रत्न राशिनाम अतलसमुद्रोऽस्ति। आजीवनम् निमज्जनम् कृत्वा तत्मात् समुद्रात बहुविधानाम् रत्नानाम् निश्काशने जातेऽपि न तस्यान्तो जायते यतोहि श्री भगवद्गीता समुद्रः अनन्तः अतलश्च वर्तते गीतायाः एकं रत्नम् आदायैव दरिद्रंः घनी संजायते, गंभीर चिंतकः ज्ञानी भवति भगवद् विरोधी भगवत प्रेमी जायते इति भगवद्गीतायाः वैशिश्ट्यम् (दमदरः क्लैक्टिड वर्क्स, शताब्दी संस्करण, खण्ड 10, ऑन थैटस एण्ड ऐँफोरिज्यज् पृ0 63–64)

श्रीभगवद्गीतायाः लोकप्रिय गवात् विश्वस्यवह्वीशु भाशाशु यथावद् अनुवादः संजातोऽस्ति। इंय गीता अर्जुनस्य व्याजेन सर्वोपरारार्यं भगवता श्रीकृश्णेन प्रतिपादिताऽस्ति।

यस्मात् कारणात् राज्ञां राजविद्यायाः राजगुह्स्य ज्ञानं संजायतें प्रजानाम् सर्वसाधारणामपि हृदयेशु आत्मा तत्वास्य ज्ञानपूर्वकम् परमात्मा तत्व ज्ञानम् संयायते येन कारणेन राजा राजनीति ज्ञांन कुर्वन् आत्मनि महत्व शीलताम् व्रजति। अन्याश्च प्रजाः अंसगदोश रहिताः भवन्ति यदा असंगदोश रहिता संजायन्तजे तदा विशुद्ध ज्ञानं परमात्म चिन्तनम् लब्ध्वा आत्मना आत्मानम् उद्धरति। इति भगवदगीतायाः विशिश्ट्ता।

वस्तुतः भगवद्गीता भवद्वेशिणी वर्तते। गीताज्ञानम् जनान् उर्वारूकमिव भवबन्धनान् मुक्षीय चिन्तकानाम् हृदि अद्वैत भवं उपस्थिापय जीवात्मानम् भवबन्धनात् दूरं कुरूते। बन्ध रहितः सः ततो पराग्डति् लभते परमेश्रवरस्य चतुर्विध मोक्ष प्रकरणे स्वस्थानम् प्राप्नोति।

प्रश्नः कंथ ईयं भद्वेशिणी केन प्रमाणेन सिद्धयति। इति पर्यालोचनायाम् श्लोकमिमम् पश्यन्तु भवन्तः।

ओइम् पार्याय् प्रतिवोधितां भगवतां भगवता नारायणेन स्वयम्
व्यासेन ग्रथितां पुराण मुनिना मध्ये महाभारतम्।
अद्वैतामृतवर्शिणी भगवतीभश्टादशाध्यायिनी मम्ब
त्वामनुसन्दधामि भगवदगीते भवद्वेशिणीम्।।

अनेक विद्या विद्योतितान्तः करणः परमदार्शनिकः दाक्षिणात्यः सर्वपल्लि डॉ0 राधाकृशणन महोदयेन कृतायाम् भगवदगीतायाम् तद् विशिश्टतायाः विशये अनुभूत विशिश्टता प्रदर्शिता अस्ति सा च विशिश्टता विभिन्न प्रकारिकाः सन्ति इति द्रश्टव्यम्।

श्रीमद्भगवद्गीता ग्रन्थः यत्र एक न्यूनतम् ग्रन्थः विराजते तत्रैव अधिकतम प्राचीन धर्म ग्रन्थो विद्यते। नाऽयं गुहम् ग्रन्थोऽस्ति यः विशेशण दीक्षित मानवानाम् कृते एव लिखितः यं ग्रन्थं दीक्षित मानवानाः एवं पठेयुः अयं ग्रन्थस्तु लोकप्रिय काव्य ग्रन्थः विद्याते। यः ग्रन्थः अस्मिन् परिवर्तनशील वस्नाम् आपणे वसूनि दर्शदर्श जन्म जन्मान्तरतः मोहितः सज्जायते तदपकारोर्थमपि ग्रन्थ रत्नो5यं आदितः एवं प्रसिद्ध वर्तते।

ग्रन्थेऽस्मिन सम्प्रदायानाम् साधकानाम् महत्वाकांक्षानाम् कृतेऽपि वाणी प्रदानम् कृतमस्ति यः साधकः परमात्मनः अकुण्ठ नगरदिशि आन्तरिक मार्गे चलनम् वाज्छति।

अहं वास्तविकतायः तदधिकतम् गर्त स्पृशामि यख मनुश्यः संधर्श कुर्वन विफलो भूत्वाऽपि विजयी जायतें।

अनेक शताब्दी पर्यन्तम् कोटि हिन्दू जनान् एतत् महत् ग्रन्थेन् शन्तिम् अवापुः। अयं ग्रनथः प्रारम्भिक दिवसेशु चीनतः आरभ्य जापान पर्यन्तम् विस्तृतः आसीत्।

एतत पश्चात् पश्चिमस्य देशेशु अपि विस्तृते अभवत् बौद्ध धर्मस्य महायान शाखायाः :–

''महायान् श्रद्धोत्पति'' ''सद्रधर्मपुण्डरीकः'' इति।

इति ग्रन्थ द्वये गीता ग्रन्थस्य अधिकतम् प्रभावों अस्ति। जर्मन धर्मस्य भाष्यकारः जे0 डब्लू0 होअर नामकः विद्वान संस्कृतस्य विद्वान आसीत् यः कतिचिद् वर्शाणि यावत् धर्म प्रचारकस्य रूपे भारत प्रचारं कुरूतें स्य।

तेन कथितम यत् गीता ग्रन्थः धर्मिक जीवन यापनार्थ प्रामाणिक ग्रन्थऽस्ति नैवावत् ग्रन्थेस्यिन इन्डी जर्मन धार्मिकेतिहास्य एकमात्यन्त प्रामाणिक निरूपमणमपि कृतमस्ति। इयं गीता इण्डीजर्मन धर्मस्य मूल प्रकृतेः तदाधारभूतानाम् संबन्धेऽपि मार्गं दर्शयति।

गीतायाः केन्द्रीभूत संदेह संपन्नानाम् शब्दानाम् प्रसतुतिकारणम् कुरूते। जीवनस्य कोहि अर्थः इति विशयं गां प्रति कोऽपिनाकथयत्। अपितु कर्मान्वेशणे मामपेक्षते तत् कर्म कर्तुम इत्यादि रूपेण प्रहेलिकाम् अकथयत

सरांश : अयंमस्ति। यदयं भगवद्गीता ग्रन्थः शुद्ध शुद्ध व्यवहार संपादनाय एकः अपूर्वः ग्रन्थ वर्तते। चिन्तकानाम् हृदयेशु नवं नवं भावं उदयति येन चिन्तकाः धर्म पुरस्सरम् भगवद्गीत ज्ञान चितनम् कुर्वन यावत् कालं लोके वर्तते स्म तावत् सुखमनुभवन अन्ततः परं सुखमनुभवतिस्म्।

आध्यात्मिक जीवनस्य पुनर्नवीकरणे ग्रन्थेऽयं सबल रूप निर्धारक त्त्वेन विराजमानः वर्तते। अयं ग्रन्थः संसारस्य महत् धर्म ग्रन्थेशु, सुनिश्चितं स्थानं स्वीकीयं रचितवान्। गीतायाः उपदेशः कस्यचिदेक विचाररकस्या कृते नास्ति। केनाश्येक वर्गेण अधिविद्यक प्रणाली रूपे प्रस्तुतो नाभूत। उपदेशोऽयं एतादृश परम्परारूपे प्रस्तुतो जातः यः मानवः जातेः धार्मिक जीवने प्रकटीतोऽभवत्। एतत् पराम्पराम् कश्चित् गम्भीर द्रश्टा स्पश्ट शब्देशु उक्तवान् यः सत्यम् संपूर्ण दृश्टया द्रश्टम् शक्नोति यश्च तदुदधारक सत्याम् विश्वसीति। नाऽयं गीतोपदेशः हिन्दू धर्मस्य कस्यचिदेकस्य प्रतिनिधित्वं कुरूते अपितु धर्म शब्देन यस्मिन् देशे यदुक्तमस्ति तेशां सर्व धार्मिकाणाम् कृतेऽपि एकरसेनैव सम्पन्नोऽस्ति। यदुपदेशे देशकालयोः सीमा न विधते। अयमुपदेशः विश्व जनीनतया सार्ध सर्वेशां धर्माणाम् प्रतिनिधित्वम् कुरूते। इयमेव गीतायाः विशिश्टता दरीदृश्यते केवलम् संस्कृत भाशा भाशिणामेव अपकारकः इति सिद्धान्त वादिनाम् मतं नास्ति। गीतोपदेशस्तु सर्वभाशाभशिणाम् कृते पुथक् विश्वम् प्रभावितम् कुरूते इत्यत्र न संदेह लेशः।

गीतायाः समन्वये मानवीयात्मनः असभ्स मानवानाम् अपरिश्कृत जड पूजायाः सन्त समुदायानाम् सृजनात्मक प्रोक्ति पर्यन्तम् समस्त सप्तकम् समाविश्टम् विधते। जीवनस्य अर्थमूल्य संबन्धयोः गीताद्वारा प्रस्तुतं यदिस्ति तत् शास्वत जीवनस्य मूल्यानाम् भवना तथा सारीति, येनप रम रहस्यानाम् तर्क प्रकाश द्वारा आलोकितम कृतवानस्ति तथा नैतिकान्तर दृश्ट्या मनसः आत्मनश्च मतैक्याय आधारं प्रस्तौति यः मनुश्य संसारम् एक्यम् क्षितुम परमावश्यकः अयं मानव संसारः सभ्यतायाः बाह्य तत्वानाम् सर्वाभैम् स्वीकृतः कारणात् भौतिक रूपेण एक एव वर्तते। यथा पुश्पिकाशु प्रकटी भूतं वर्तते भगवतगीता अधिविधायाम् नीतिशास्त्रे ब्रह्म विद्यायाम् योग शास्त्रे वास्वविकता व्रह्म विज्ञाने वास्तविकाता ब्रह्मणा सह संयोग कलायाम् द्वावस्त एवं आत्मनः सत्य विशये स एवं ज्ञानम् कुरूस्ते यः कठोरानुशासन द्वारा तद् ग्रहणाय स्वयम् रचति आत्मिक ज्ञानार्थ स्वमनः सर्व प्रकारकैः विक्षेपै रहितम् करणीयम् भवति तथा हृदयम् सर्वप्रकारक भ्रश्टाभ्सः स्वच्छं करणीयम् जायेते। तदैव ज्ञानं जायते। आत्माान सम्पन्नः जीवः ईश्वर राज्यस्य एकः सदस्यो भूत्वा राज्य कार्य कुरूते स

खलु यत् संसारम् स्पृशति तदुपरि प्रभावं प्रक्षिपति अपरञ्चोद्धारयति। वासविक ब्रह्मणः प्रकार द्वयं वर्तते। तत्रैकः अनुभवातीतः द्वितीयश्च अनुभवगम्यः लौकिकः रूपद्वयं एकेनापरेण सह धनिश्ठ रूपेण सम्बद्ध एवं रूपेण गीतायाः बैशिश्टयाम् प्रतिपादयन् प्रथमाध्याये केन प्रकारेणोच्चतम् आत्मनि निवासम् कुर्तम शक्यतें तथा संसारे कार्यं कुर्तं शक्यते इति प्रश्न द्वयस्य यदुतरम् वर्तते तत् हिन्दु धर्मस्य परम्परागतोतरम् विघते।

अधिकृत पद संज्ञायाः दृश्टया गीता उपनिशद् कथ्यते यतोऽहि तन्मुख्य प्रेरणा तद् धर्मग्रन्थानाम् तत् महत्वपूर्ण समूहात् गृही तास्ति या उपनिशद् कथ्यते। यद्यपि गीता प्रभावपूर्ण तायाः गम्भीर सत्यस्य च यद्यपि सा मनुश्य मनसे नवीन मार्गस्य श्रोतं ददाति तथापि सा तनमान्यताः स्वीकृरूते या अतीत पुरूशाणां परम्परायाः एकोग्ड़ः अस्ति। इयं गीता तद् विचारान् अनुभूतिश्च भतिमत कुरूते केन्द्रीतञ्च कुरूते। यः तत्कालीन विचारशीलानाम् मानवानाम् मध्ये विकसिता भवतिस्म्। एतत् भ्रातृधातिनम् संधर्शम् उपनिशदान् प्राचीन ज्ञाने आधारितस्य एकस्य आध्यात्यिक संदेशस्य विकासार्थ पर्यप्तिावसरः सिद्धः।

तदनेकतवात्वानाम् हिन्दू धर्मान्तर्गते प्रतिस्पध तिवेन दशनम् जायते। तत्र एकस्थानात् आगतानाम् एकोन्मुक्त मध्ये एकोन्मुक्त विशाल सूक्ष्म गम्भीर सर्वाग्ड संपूर्ण समन्वये मेलयित्वा एकः स्वरूपम् कृत्तवान् विद्यतें। अस्मिन् आचार्यः विभिन्न विचारधाराः वैदिक बलिदान पूजापद्धतिम् उपनिशदाम् लोकातीत ब्रह्मशिक्षाः भगवतस्य ईश्वर वादं तथा करूणां संख्यस्य अदैतवादम् एवं योगस्य ध्यान पद्धतिम् अपि परिश्कृतान् चाकर। तथा इदमपि दर्शितवान् यत् केन प्रकारेण विभिन्न विचारधाराः एकोददेशम् गच्छति गुरूः हिन्दू जीवनस्य तथा तद् विचारस्य सर्वेशां जीवित् तत्वनाम् एकस्याम् सुगठितैकतायम् ग्रन्थनम् बलं प्रदाय समन्वयम् कृतवान्। अतः सर्व समन्वित इयं गीता स्पर्धा विहित ईर्श्या राग–द्वेश रहित सर्वापकारिता युक्तास्ति इत्यत्र न मतभेदः।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची :

1. गीतात्तत्वचिन्तन् – स्वामी आत्मानन्द
2. श्रीमद् भगवद्गीता (मूल ग्रन्थ)
3. श्रीरामकृश्ण परमहंस दर्शन
4. गीता सार्वभौमिक धर्म शास्त्रमेकम – लेखकः स्वामी रंगनाथानन्दः
5. श्री आदि भगवद्गीता–संकलनकर्त्ता तथा अनुवाद – श्री शान्ति प्रकाशकः
6. ऑन थौटस एण्ड ऐफोरिज्यज–क्लैक्टिड वर्क्स, शताब्दी संस्करण, खण्ड 10
7. ''सद्ध्रधर्मपुण्डरीकः'' ''महायान् श्रद्धोत्पति''
8. हिस्बर्ट जर्नल

महात्मा गांधी का चम्पारण यात्रा

डॉ. विभा कुमारी *

अतीत के पन्नों में भारत की ह्रदयस्थली रहने वाला बिहार आधुनिक काल के आगमन के साथ ही ब्रीतानी उपनिवेशवाद तथा बंगाल के परिशिष्टवाद का शिकार बना। युगों के अंतराल में मानव प्रतिभा यहाँ अभिनव रूप में व्याप्त होती रही है। राष्ट्रीय संघर्ष के विभिन्न चरणों में इसने अत्यधिक महत्वपूर्ण योगदान किया है। वस्तुतः चम्पारण में ही महात्मा गाँधी ने भारत के नवीन राष्ट्रवाद का पहला सफल प्रयोग किया था। यह नया राष्ट्रवाद सत्य और अहिंसा, मानवता एवं विश्व प्रेम पर बल देने के कारण विशिष्ट था, उत्पीड़ित मानवता के हेतु इसमें एक नया सन्देश था। आजादी के लड़ाई की जब भी तूर्यनाद हुआ, बिहार ने अविलम्ब तथा पूरी निष्ठा के साथ उसमें भाग लिया।

जिस समय सारी दुनिया हिंसा और भौतिक शक्ति में विश्वास करती थी, ऐसे में बिहार के चम्पारण में महात्मा गाँधी के सत्याग्रह का उद्घोष ने सारी दुनिया को अचरच में डाल दिया। अंग्रेजों के शक्ति के आगे हिंसात्मक आन्दोलन ने गौतम बुद्ध और महावीर की भूमि पर अंग्रेजों के साथ–साथ बहुतेरे भारतीयों को भी संशय में रखा। इतिहास वह आईना है, जिसमें व्यक्ति, देश और समाज अपने अतीत को देखते हुए भविष्य को संवारने का प्रयास करता है। सम्भवतः कई सौ वर्षों की गुलामी के कारण भारतीय अपने प्राचीन परम्पराओं और गौरव को विस्मृत कर चुके थे, जबकि अंग्रेज पूरी तरह भौतिक के नशे में चूर थे। महात्मा गाँधी ने इस प्राचीन परम्पराओं को पुनः सत्याग्रह के रूप में जागृत किया।

गाँधी जी ने सत्याग्रह की परिभाषा देते हुए कहा कि, ''सत्य की निरन्तर खोज और सत्य तक पहुँचने का कृतसंकल्प''[1] वे कहते थे, 'सत्य साध्य है और अहिंसा साधन'[2] महात्मा गाँधी ने सत्याग्रह का परीक्षण दक्षिण अफ्रीका में किया और उसको अस्त्र मानकर चम्पारण में प्रयोग किया। वे कहते थे कि, ''सत्याग्रह मनुश्य का जन्मसिद्ध अधिकार है।''[3]

उपजाऊ जमीन, हरे–भरे जंगल तथा पहाड़ी नदियों से परिपूर्ण, हिमालय की तराई में बसा बिहार का पश्चिमोत्तर सीमान्त जिला चम्पाचरण पुरातन काल से ही ग्राम्य–जीवन तथा कृषि आधारित अर्थव्यवस्था का पोषक रहा है। यहीं कभी विस्मृत अतीत में दार्शनिक राजा जनक रहते थे। याज्ञवल्क्य एवं कतिपय अन्य ऋषि–महर्षि उनकी राजसभा को अलंकृत करते थे। उनकी तुलना हम कतिपय यूनानी राजाओं

*सीतामढ़ी, बिहार